

BSAL, 66 (2010), 157-170.

“L’Heròdot” del P. Bartomeu Pou: del manuscrit a la impremta

MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL
ALEXANDRE FONT JAUME

Resumen

Se pone de relieve el alcance de las correcciones ejercidas sobre el manuscrito de la traducción de la *Historia* de Heródoto, hecha por el P. Bartolomé Pou, hasta su publicación en 1846. Primeramente se observan las enmiendas de Joan Despuig, a partir de un documento inédito; posteriormente, los cambios que introdujo Miquel Salvà, editor del texto. Con ello puede apreciarse la distancia entre la obra del traductor, que se mantiene fiel al original, si bien comete algunas incorrecciones al expresarse en castellano, y la versión que a través de la imprenta ha llegado hasta nosotros, de un estilo más correcto y fluido, pero menos literal.

Palabras clave: *Bartolomé Pou, Heródoto, Historia, traducción, griego, Despuig*

Abstract

We here highlight the importance of the corrections made on the manuscript of the translation of Herodotus' *History* by P. Bartolomé Pou, until its publication in 1846. On the one hand, we can observe the amendments made by Joan Despuig, from an unpublished document; on the other hand, the changes introduced by Miquel Salvà, editor of the text, are dealt with. This way, we can appreciate the difference between the translator's work, faithful to the original, although there are some incorrect expressions in Spanish, and the version that has come to us through printing, in a more correct and more fluent style, but less literal.

Key words: *Bartolomé Pou, Herodotus, History, Translation, Greek, Despuig*

1. Les revisions de “l’Heròdot”

Com s’ha vist en l’article precedent, la versió de la *Història* d’Heròdot del P. Pou no es publicà sense diverses revisions, dues almenys, una de Joan Despuig, nebot del cardenal, i l’altra de Miquel Salvà, que seria bisbe de Mallorca. Hem trobat els primers apartats o “capítulos” del llibre I de la *Història*¹ (més o menys fins a la meitat de l’apartat XI), molt probablement manuscrits del propi J. Despuig, amb les correccions que hi va fer. L’hem pogut comparar amb un original del P. Pou que conserva la Biblioteca dels P.P. Caputxins de Barcelona,² possiblement procedent del P. Lluís de Villafranca, i també amb el text que definitivament es va publicar, corregit pel **després bisbe** Salvà. Malgrat l’inevitable

¹ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 75 M, 3/5.

² Biblioteca Provincial dels Caputxins de Catalunya, MS. 57. Agraïm a fr. Valentí Serra les facilitats que ens ha donat per consultar-lo.

parcialitat, cal dir que els resultats són força interessants pel que fa tant al tipus de correccions introduïdes com al seu valor.

1.1. Les correccions de Joan Despuig

J. Despuig introdueix al text de Pou algunes modificacions seguint uns principis molt semblants als expressats en l'informe que una mà anònima, possiblement el propi bisbe Salvà, li havia adreçat (revisió de l'estil, supressió de notes i majúscules, etc., com ja hem vist). El document de Despuig ens resulta molt valuós perquè representa una etapa intermèdia entre el manuscrit original i la versió que va aparèixer impresa, i ens serveix com a mostra d'un primer treball de correcció que es va exercir. Podríem distribuir les diferents modificacions en els següents grups:

1.1.1. Simplificació i clarificació del text

Començant pel títol, "El libro primero de historia intitulado Clio por Herodoto Halicarnáseo" ve simplificat en "Libro 1º. Clio", i s'ometen les notes que remetent a altres dues que narren la vida d'Heròdot i tracten el problema de l'autoria del proemi de la *Història*. També se suprimeixen les que servien d'encapçalament a cada apartat. Es canvia l'ordre d'algunes frases i s'eliminen mots que semblen innecessaris o redundants; per exemple, en la introducció, "ni mucho menos lleguen á obscurecerse"; a l'apartat I, "era Argos en aquellas eras"...; al final de l'apartat V, "igualmente, como digo, haré mencion de unos, y de otros, grandes, y pequeños" se simplifica en "haré mencion de los unos y los otros"; "a espaldas vueltas" i (salir) "por la puerta á fuera" del IX s'eliminen, així com alguns "que" de l'apartat I i del IV (malgrat que depenen de verbs d'opinió i en grec els segueix infinitiu), etc.

1.1.2. Supressió de mallorquinismes i italianismes. Correcció del vocabulari

També, el més important, s'ometen expressions poc correctes en castellà per mallorquinisme: "viendo la suya los negociantes Phenicios"...; "se atrevían a pretender de nadie" corregit en "se atreviesen a pretender"; per italianisme: "cierto" i "ni menos" de l'apartat IX; o bé per ésser excessivament col·loquials ("ellos allá se las avengan", de l'apartat V; "el bueno de Candaules", a l'inici del VIII; "lo bueno es que"...; "su Candaules", del X). A part d'altres canvis en el vocabulari sense gran importància, es corregeixen algunes expressions inadequades: "primero que" en "antes que" i "que por lo que mira á esto de robarse las mugeres" en "y en quanto a estos raptos de mugeres" (apartat IV, possibles mallorquinisme i italianisme, respectivament). "Ahora bien, sea de ello lo que se quiera", de l'apartat V, se substitueix per "pero sea como fuere"; "a lo que a mi se me alcanza" de VI, per "según me parece"; "yo la urdiré" i "haber sido vista por ti", a l'apartat IX, més literals, s'expressen ara dient "yo lo haré" i "que la hayas visto". Però per la resta, la transcripció de J.Despuig reflecteix fidelment el manuscrit original de Pou.

1.2. Les correccions del bisbe Salvà

Amb posterioritat, el bisbe Salvà dugué a terme una revisió i nova correcció del conjunt, abans de lliurar-lo a la impremta. Aquesta revisió altera el text original de Pou en

major grau que la que havia fet Despuig, i és la versió que ha acabat predominant en les successives edicions que se n’han fet.

1.2.1. Regularització ortogràfica.

En primer lloc, el corrector —que convencionalment anomenarem Salvà, malgrat que també pogué intervenir Quadrado o altres— va regularitzar el text des del punt de vista ortogràfic, actualitzant-lo a la normativa del seu temps. Ressalta especialment la supressió de la majúscula en els abundants mots escrits amb aquesta, sobretot gentilicis i càrrecs. La transcripció dels noms propis, on Pou respectava al màxim possible l’ortografia del grec, es troba així mateix modernitzada: *Halikarnêssêos*³ Pou “Halicarnàsseo”, Salvà “de Halicarnaso”; *Erythrês thalassês* “mar Erythréo”- “mar Erithico” (transcripció no gaire correcta); *Helladi* “Hèllada”- “Hélada”; *Alyatteô* “Alyattes”- “Alyate”; *Syrôn* “Syros”- “Sirios”, etc.; això sí, en els noms que contenen ípsilon, ambdós la transcriuen com a i grega (*Myrsilon*, “Myrsilo”; *Lydou tou Atyos* “Lydo el hijo de Atys”, etc.).

1.2.2. Agilització de la frase.

També es va dur a terme la puntuació adequada del text, restaurant les necessàries pauses assenyalades per coma i per punt i a part que Despuig havia suprimit. S’introdueix un major nombre de punts i seguit per fer les frases una mica més curtes, cosa que dona agilitat a la traducció.

Amb la mateixa finalitat, hi ha alguns canvis en la traducció dels participis. Per exemple, a l’apartat IV, on la narració en grec du infinitiu, més participi i infinitiu (“concentraren [...] i quan hagueren abordat [...] anorrearen”...), Pou tradueix el primer com si fos un altre participi: “juntada [...] y pasados [...] acabaron con”...; Salvà ho corregeix en “juntaron [...] y pasando [...] destruyeron”... Alguns d’aquests participis es troben suprimits, com *kaleomenês*, “anomenada”, i *apikomenous*, “havent arribat”, a l’apartat I (supressió que no consideram necessària).

Així, algun paràgraf queda més ben aclarit perquè simplifica oracions, evitant la reiteració: per exemple, a l’apartat V, on Heròdot conclou que “en aquest tema no vull dir que [les coses anaren] així o d’alguna altra manera”⁴, Pou tradueix “... ni yo me meteré aquí a decidir ni menos a inquirir, si pasó así la cosa, o de que otro modo pasó”, i Salvà ho simplifica dient “y no me meteré yo a decidir entre ellos inquiriendo si la cosa pasó de este o del otro modo”. A VII, a “en virtud d’un oracle”, es modifica la traducció “no fue sino en virtud, y orden de no sé qué oraculo”, que passa a “no fue sino en virtud y por orden de un oráculo”. A IX el “replicaba” de Pou es corregeix en “replicóle”, més correcte, perquè,

³ Transliteram el grec segons els criteris de *Perseus Digital Library*: no anota els accents grecs, i el circumflex indica vocal llarga. Hem treballat sobre el text editat per Peter Wesseling l’any 1763 (en reedició de 1814), que és el que prengué Pou com a base per a la seva traducció. D’aquesta, per indicar les correccions de Salvà, utilitzam la primera edició impresa: *Herodoto. Los nueve libros de la Historia*, feta a Madrid l’any 1846, a la impremta “de la Sociedad de Operarios del mismo Arte, Calle del Factor, número 9”. La transcrivim amb l’ortografia actual, ja que ha tingut nombroses reedicions fins fa poc.

⁴ Seguim generalment la traducció catalana de la Fundació Bernat Metge, *Heròdot, Història, vol. I*, introducció, text revisat, traducció i notes de Manuel Balasch, pvre., Barcelona, 2000.

malgrat que a l'original hi ha imperfet, pel sentit no hi ha reiteració; un poc més endavant se suprimeix el “¿Sabes cómo?”, que no figura a l'original, i també se simplifica a X la frase referent a quan la reina se n'adona del que ha tramet el seu marit (veg. Apèndix documental).

En general, aquest corrector respecta les esmenes de Despuig pel que fa a la supressió de pleonasmes, mallorquinismes i italianismes, però, pel que es pot observar, tenia a la vista el manuscrit original de Pou i reintrodueix alguns elements que aquell havia eliminat.

1.2.3. Correcció del vocabulari

Mitjançant algunes modificacions en el vocabulari emprat, Salvà fa que el nivell de llenguatge sigui més culte. Per exemple, a l'apartat I, on es diu “anaven comprant el que els agradava més de les mercaderies”, Pou ho transmet com a “hubiesen ya comprado lo que a cada una, la picaba más la curiosidad”, i el corrector, “después de haber comprado cada una lo que más excitaba sus deseos”. A II, “després d'haver atès la resta d'objectius pels quals hi havien anat”, Pou tradueix “después que hubieron ya salido con todo aquello por que venian”, i Salvà ho corregeix dient “después de haber conseguido el objeto principal de su viaje”. A l'apartat IV, on Pou fa referència a “una mala hembra Lacedemonia” (Hèlena), Salvà suprimeix l'adjectiu “mala”, que no és a l'original. Quan, al principi del VI, Pou parla “de aquellas gentes, que caen de esta otra parte del Halys”, Salvà corregeix: “de aquellas gentes que habitan de esta parte del Halys”. Altres esmenes d'aquest tipus es poden observar en l'Apèndix.

3. Caràcter de les revisions de Salvà

Ara bé, si comparam les versions de Pou i de Salvà amb l'original d'Heròdot, veim que en general la primera li és més fidel i la segueix més de prop, malgrat certes amplificacions que, d'altra banda, eren usuals en les traduccions dels clàssics a l'època. Les correccions introduïdes per Salvà, ja que no havia pogut aconseguir el text grec, com s'ha vist en l'article anterior, s'efectuaren únicament sobre el de Pou, per aclarir-lo i millorar-ne l'estil, però sense contrastar-lo amb l'original. Això es fa evident ja en un paràgraf de l'apartat I, que conta el rapt de Ió per part dels fenicis. On diu: “feia cinc o sis dies que hi eren, i ja s'ho havien venut gairebé tot. I moltes dones anaren a la platja, entre elles la mateixa filla del rei”, Pou tradueix: “en efecto al quinto, o sexto dia de su arribo, despachados ya casi todos sus generos, entre otras mugeres, que en gran numero concurrían á la playa, a ella fué tambien una hija del rey”, seguint fidelment l'ordre de paraules de l'original. En la versió de Salvà s'altera aquest ordre: “entre las mujeres que en gran número concurrieron a la playa, fue una la joven Io [...] Al quinto o sexto día de la llegada de los extranjeros, despachada la mayor parte de sus géneros”... Un poc més endavant, quan explica que “els fenicis [...] s'abraonaren sobre les dones”, Pou segueix Heròdot, “los negociantes Phenicios [...] arremetieron contra todas ellas”, i Salvà amplifica: “los fenicios concibieron y ejecutaron el pensamiento de robarlas. En efecto, [...] arremetieron contra todas ellas”. A l'apartat IV, on es parla que els perses opinen “que raptar dones és cosa d'homes malvats, però que provar de castigar els raptors és totalment inoportú, i el no fer cas de les raptades, pròpia d'homes prudents”, Pou tradueix (en correcció de Despuig): “y

en quanto a estos raptos de mugeres, si bien piensan que es cosa propia de gente ruin y desalmada; con todo no es, dicen, sino de gente inculta i nada civil, el tomar con tanto empeño la venganza; como al contrario el no hacer ningun caso de las arrebatadas es señal de gente cuerda y política”... Salvà ho fa més abstracte: “en su opinión, esto de robar las mujeres es a la verdad una cosa que repugna a las reglas de la justicia; pero también es poco conforme a la cultura y civilización el tomar con tanto empeño la venganza por ellas, y por el contrario el no hacer ningún caso de las arrebatadas, es propio de gente cuerda y política”. Observam que en aquest paràgraf Pou tradueix cada adjectiu grec (*adikôn*, *anoêtôn*, *sôphronôn*) per dos en castellà, i Salvà fa el mateix en els dos darrers casos.

Al final de l’apartat V, on diu “sóc molt conscient que la prosperitat humana enlloc no dura gaire, i per això tractaré tant de les unes com de les altres [ciutats]”, la versió de Pou és: “persuadido pues que nunca la pujanza humana permanece constante en un mismo ser; igualmente, como digo, haré mencion de unos, y de otros, grandes y pequeños”; i la de Salvà, molt més amplificada: “persuadido pues de la inestabilidad del poder humano, y de que las cosas de los hombres nunca permanecen constantes en el mismo ser, próspero ni adverso, haré, como digo, mencion igualmente de unos estados y de otros, grandes y pequeños”. A les explicacions genealògiques que inicien l’apartat VII, ambdós traductors fan canvis en l’ordre de mots del text original, però sobretot Salvà, que quan es parla de “Candaules, anomenat pels grecs Mírsil” ens aclareix de seguida: “Candaules, hijo de Mirso (cosa que a l’original es diu més endavant), a quien por eso (explicació que Heròdot no dóna) dan los griegos el nombre de Mírsilo”...; Pou deia “Candaules soberano de Sardes (això ve al final de la frase), al qual los Griegos dan el nombre de Mýrsilo”... L’amplificació més patent de Salvà, en aquests paràgrafs que comentam, és la que introdueix al principi de l’apartat VIII: “Este monarca perdió la corona y la vida por un capricho singular”, anticipació del final de Candaules que no fa l’original, però segurament s’inclou per evitar la transició brusca entre els dos apartats. On Pou tradueix correctament “levanta la voz en grito”, Salvà modifica: “exclamó lleno de sorpresa”; en canvi a IX l’expressió *soi meletô*, “tu procura”..., en lloc de la qual Pou utilitza “te escaparás”, no ve corregida per Salvà, que tradueix “podrás tú escaparte”.

Hi ha ocasions en què cap dels dos traductors no segueix literalment el text grec, sinó que hi introdueix les seves pròpies amplificacions. Un cas ben patent es troba ja en el paràgraf que dóna inici a la narració de la *Història*, on l’autor fa la seva exposició de motius, un dels quals és que no es perdi el record dels fets *apodekthenta*, “duits a terme” per grecs i bàrbars. En el lloc d’aquest participi, Pou refereix: ... “tanto por lo que toca á una infinidad de sucesos varios”..., i Salvà, amplificant encara més, “con este objeto refiere una infinidad de sucesos varios e interesantes, y expone con esmero”... Un poc més endavant, a l’apartat I, ambdós tradueixen *oi logioi*, “els doctes” per “la gente más culta y mejor instruida en la Historia”; i on diu simplement *tês diaphorês*, “de la discòrdia”, Pou aclareix “de quantas discordias hubo entre barbaros y griegos”, i Salvà, “de todas las discordias que se suscitaron entre los griegos y las demás naciones”.

A l’inici de l’apartat III, on es narra “quan Alexandre, el fill de Príam, s’assabentà d’això [els raptos anteriors], decidí raptar una dona grega per fer-se-la seva”, Pou tradueix:

“...que a los tales agravios se siguió, como la noticia de estos hubiese llegado a los oídos de Alejandro, uno de los hijos de Priamo, vinole al joven principe el capricho, de tener también su dama robada de la Grecia”. Salvà reproduceix aquesta traducció, un poc més amplificada. Quan comença l’apartat IV, ambdós autors intercalen “según dicen los persas”, que no és a l’original, però es pot considerar legítim per fer recordar que fins aquí es transmet la història des del punt de vista persa, no d’Heròdot. Al V hi ha una traducció inexacta que Salvà no corregeix: “lo que yo sí haré, puesto que segun mis noticias he indicado ya quien fue el primero que injurió á los Griegos, será llevar adelante mi historia”... és més aviat “en canvi, qui a mi em consta personalment que comencà a actuar injustament contra els grecs, l’assenyalaré i després seguiré la meva narració”. A VII quan es narra: “després d’aquests, els Heraclides, succeint-los, accediren al poder”..., ambdós tradueixen “el que los Heráclidas [...] se quedasen con el mando que habían recibido como en depósito de mano del último sucesor de los descendientes de Lydo”..., interpretant el participi *epitraphthentes* com a procedent del verb *epitrepô*, “confiar a”; segons Bailly⁵ ve d’ *epitrephô*, “nodrir”, i en veu passiva, “venir després, succeir” (ara bé, morfològicament pot procedir d’ambdós verbs). A VIII ambdós qualifiquen Candaules d’“apasionado”, cosa que no fa l’original, substitueixen el vocatiu “Giges” per “amigo”, i a continuació, on diu “has de procurar veure-la nua”, introdueixen circumloquis per evitar la cruesa de l’expressió⁶ (veg. Apèndix).

4. Caràcter de la versió del P. Pou

Com observam, la traducció de Pou, a part de més literal, es pot qualificar de més expressiva, més “acolorida”, que les modernes, caràcter que perd sols parcialment amb les correccions. Així la frase de IV “[Els perses] pensen que per aquest fet els grecs sempre els han estat enemics” ve expressada dient: “época fatal del odio con que miraron ellos después por enemigo perpetuo al nombre griego” (traduint encertadament, pensam, l’abstracte *to Ellênikon*). A l’apartat V, on es dóna una versió diferent sobre el fet d’Io: “...sinó que, a la mateixa ciutat d’Argos, la noia mantingué relacions amb el capità de la nau. Quan s’adonà...”, es tradueix “...antes bien pretenden que, como la princesa (Salvà: “que la joven griega”), de resultas de un trato nimiamente familiar con el patron de la nave, á su tiempo viese”... A l’apartat VIII el verb *peithomai*, “ho crec”, ve amplifícat per Pou en “á ojos cerrados creo yo firmísimamente”..., i un poc simplificat per Salvà és “creo fijamente”... A continuació *seo deomai*, “et prego”, per al primer és “os pido por Dios”..., i per al segon, “os pido encarecidamente”...

Per finalitzar, només un breu comentari sobre les notes que Pou intercala en la seva traducció. En general, es respecten en la correcció de Salvà les supressions que havia fet Despuig, amb algunes excepcions. En els passatges que comentam, del principi del llibre Ier., veim que en l’edició de 1846 la primera nota fa referència al proemi, per indicar que alguns creuen que és de mà de Plesírrou, amic i hereu d’Heròdot (i també editor), encara

⁵ *Dictionnaire Grec-Français*, Hachette, París, amb diverses reedicions.

⁶ L’article de M. GONZÁLEZ “Traducciones grecolatinas y censura moderna: el papel de los prólogos”, *Estudios clásicos XLVIII*, 130, Madrid, 2006, 87- 101, recorda la distinció entre la traducció *adeguada* (la que respecta les normes de la societat a què pertany el text original) i l’*acceptable* (conforme a les normes de la societat receptora).

que segons Llucià i Dió Crisòstom és del propi Heròdot, cosa que reflecteix la informació que donava Pou en la seva segona nota. Sis notes més endavant es parla de la filiació d’Io, per afirmar que alguns la fan filla d’Íasos en lloc d’Ínac, amb la qual cosa explica Pou: “se quiere que esta sea una añadidura al original”, i el corrector, “siendo hija de aquél, debió de ser robada por los años del mundo 1558; pero siéndolo de éste, su rapto fue muy anterior”. Observam que Pou, seguit per Despuig i Salvà, adopta la cronologia de Salià,⁷ que comença amb la creació del món (i això no ha estat corregit en les edicions modernes del text!). Una altra nota es posa per indicar que en lloc de “los griegos” del principi de l’apartat II, “otros leen los Phenicios, de quienes dice en el cap. V de este libro Heródoto, que niegan la violencia en el rapto de Io: leccion sin duda legitima”.⁸ Dues notes més endavant s’explica el nom d’Argos donat al vaixell dels grecs que anaren a la Còlquida, “quizá por su nueva forma siendo larga”; ara bé, segons el diccionari de Bailly, l’adjectiu *argos* només significa “brillant” o “ràpid”. I la nota que fa nou després d’aquesta, és per explicar el terme de “tirano”, indicant encertadament que per als grecs “es bien a menudo lo mismo que Señor Soberano, no con violencia sino con propiedad y prerrogativa en el mando”. Llavors, més endavant, es tradueix *tyrannos* directament per “soberano”. La darrera nota de l’apartat VIII afirma que el poeta Arquílóc de Paros (S. VII aC) concorda amb Heròdot en allò que es refereix a Giges; però entre el que conservam d’aquest poeta només es fa esment del sobirà⁹ com a prototipus d’home ric, sense contar la seva història. Les dues notes sobre la cronologia dels regnats d’Argó i Candaules estan suprimides en la versió impresa de 1846. Per acabar, en aquesta mateixa edició, al final de l’apartat X es reintrodueix un curiós comentari personal de Pou (eliminat per Despuig) sobre el comportament de la dona de Candaules, qualificat d’adulteri.¹⁰

5. Conclusió

D’aquesta manera, tenim uns elements de judici per valorar de manera més directa el treball de Bartomeu Pou en la seva versió de la *Història* d’Heròdot. Com hem vist en l’anterior article, Pou es proposava en traduir l’obra de l’historiador grec, a part d’altres raons més personals, un afany patriòtic d’introduir a Espanya un autor cabdal de les lletres clàssiques, “el pare de la Història”, de qui ja hi havia versions en altres llengües però no en castellà¹¹. En el “Prólogo del traductor” que acompanya l’edició de 1846, no s’especifiquen aquestes motivacions, però sí que es fa un judici crític sobre les versions italianes i francesa existents, en sentit negatiu¹². També Pou fa una ressenya dels manuscrits d’Heròdot i de les

⁷ Jacobus Saliarius o Jacques Salien, historiador eclesiàstic del segle XVII.

⁸ Hem d’anotar que en el text de Wesseling que hem pogut veure, ve corregit *Hellènes* en *Phoinikes*; això confirmaria que Pou va consultar, a part d’aquest, altres edicions d’Heròdot per a la seva traducció.

⁹ Fragment 19 West.

¹⁰ Afirma que segueix Plató en aquest punt. Efectivament, la història de Giges ve contada, amb trets més fantasiosos, en el llibre II de la *República* (359 d- 360 b). S’acaba narrat que ell “va seduir la dona del rei, i amb el seu ajut, va atacar el sobirà, el va matar i s’emparà del regne”.

¹¹ Aquest interès de tipus patriòtic es repeteix en molts de pròlegs de traductors del segle XVIII. Veg. el capítol de F. LAFARGA “El siglo XVIII, de la Ilustración al Romanticismo”, en F. LAFARGA, L. PEGENAUTE (Eds.), *Historia de la traducción en España*, Salamanca, 2004, 214.

¹² Segons el capítol citat, aquesta malfiança cap a les traduccions estrangeres (en particular, franceses), també és un tret característic de l’època.

edicions fetes fins al seu temps, especificant la que ha servit de base a la seva traducció (l'esmentada de Peter Wesseling o Pedro Wesselingio, com l'anomena ell), amb la qual cosa fa prova d'haver seguit uns criteris filològics encertats. I de la comparació del seu text manuscrit amb l'original grec sembla desprendre's —per descomptat, caldria una revisió total del manuscrit per afirmar-ho amb més certesa— que el segueix fidelment, amb errades mínimes¹³. La qüestió de la fidelitat o llibertat del traductor respecte de l'original ja es plantejava a Espanya en temps de Pou, debat que havia iniciat la Il·lustració francesa com a reacció a la tradició renaixentista i barroca on es preferia la traducció “bella” més que exacta.¹⁴ Generalment els traductors i teòrics espanyols cerquen un punt mig entre la fidelitat absoluta i la completa llibertat, però no manquen autors que defensin els extrems, i fins i tot n'hi ha que proclamen no haver seguit estrictament l'original¹⁵. Aleshores Pou seria un representant de la tendència més moderna, il·lustrada, que fa prevaldre el criteri d'autenticitat.

Segons el que exposa Calixto Hornero en els seus *Elementos de retórica* (Madrid, 1777), els requisits d'una bona traducció serien: traduir el sentit original de text amb tota la seva força i energia, sense entrebancar-se molt en les paraules; evitar els idiotismes peculiars de la llengua original i usar un llenguatge clar, elegant i “castizo”. Creim que la traducció de Pou segueix bastant bé aquestes normes; fins i tot l'ús d'expressions col·loquials que avui ens semblen inadequades per al caràcter de l'obra, podrien correspondre a un desig de traslladar al castellà aquest casticisme.

Si avaluem la traducció amb un criteri més modern, com l'expressat per García Yebra:¹⁶ dir tot allò que diu l'original, no dir res que l'original no digui, i dir-ho tot amb la correcció i naturalitat que permeti la llengua a la qual es tradueix, tenim que Pou transmet tot el que diu Heròdot i no afegeix conceptes que ell no expressi; les ampliacions que introdueix el traductor tenen més aviat com a fi, segons creim, fer més entenedora l'expressió de per si concisa de l'historiador. El punt més discutible és l'estil adoptat en la llengua d'arribada, ja que realment contenia algunes expressions poc correctes en castellà, que malgrat que haguessin estat fàcilment subsanables, van servir de motiu a l'ambaixador Azara per rebutjar el manuscrit,¹⁷ quan possiblement intervenien també factors de tipus més personal, com hem explicat.

¹³ Fins i tot quan ens diu que respecta els noms geogràfics antics, ens informa que ho fa “por apartarme menos de las ideas originales del autor” (nota (a) del segon full del manuscrit).

¹⁴ A. TABAKI “Ideas y teorías sobre la traducción en el ámbito griego del siglo XVIII”, *TRANS*, 2, 1997, especialment 56- 57. També el capítol de J. M. MICÓ, “La época del Renacimiento y del Barroco”, *Historia de la traducción...*, 176- 197.

¹⁵ R. M. ARADRA, “La traducción en la teoría retórico-literaria española (1750- 1830)”, en F. LAFARGA, (Ed.), *La traducción en España (1750- 1830). Lengua, literatura, cultura*. Edició digital: Alacant, Biblioteca virtual Miguel de Cervantes, 2007, 169- 172.

¹⁶ *Teoría y práctica de la traducción*, I, Madrid, 1982, 43.

¹⁷ Azara, traductor ell mateix, en la línia de Cadalso pretenia una “apropiació espanyola” d'un text en una altra llengua i, fidel als models del segle XVI, donava preferència a l'elegància en la traducció. Veg. l'article “José Nicolás de Azara traductor: la *Historia de la vida de Marco Tulio Cicerón*, de Conyers Middleton”, per G. SÁNCHEZ ESPINOSA en *La traducción en España (1750- 1830)*, 291.

Posteriorment, ja apareguda l’edició impresa, la traducció de Pou va suscitar crítiques enfrontades, tant favorables com desfavorables, com subratlla J. Pòrtulas en l’article que li dedica.¹⁸ Fou elogiada amb entusiasme per Menéndez y Pelayo, però per a M. Fernández Galiano és una simple paràfrasi;¹⁹ també va rebre les crítiques de Concepción Hernando, l’autora d’*Helenismo e ilustración* (Madrid, 1975), la qual assenyala les excessives amplificacions i la incorrecció d’algunes transcripcions. A part que qualsevol obra s’hauria d’analitzar en el context de la seva època²⁰, consideram que en gran part aquest judici negatiu s’hauria d’aplicar a la correcció exercida sobre el manuscrit abans de lliurar-lo a la impremta. És de llamentar que, ja que s’havia retardat tant la publicació del text, la certament necessària revisió no s’efectuà tenint l’original grec a la vista i amb un criteri més modern de primar la fidelitat a aquest, en lloc d’afegir-li encara més circumloquis i suplements.

Tot i així, el text resultant, si no estrictament fidel, sí que és atractiu i de lectura fluïda. Aquesta versió d’Heròdot conserva el mèrit d’haver estat la primera en castellà i d’haver resultat útil durant molt de temps, com proven les successives reedicions que se n’han fet, almenys fins als anys 70 del segle XX (i a més, avui es pot consultar en xarxa). Aquest èxit ens confirma que, després de tot, l’ardu treball de Pou en traduir Heròdot no va ésser debades.

¹⁸ “Sobre el pare Bartomeu Pou, jesuïta i hel·lenista malastruc”, *Randa* n° 48 (2002), 55- 59.

¹⁹ Pròleg de la seva traducció parcial *Herodoto. Nueva versión directa*, Barcelona, 1951.

²⁰ Per exemple, fins al 1961 no es va publicar una obra dedicada a *La transcripción castellana de los nombres griegos*, obra del mateix Fernández- Galiano.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Transcrivim un passatge de la *Història* d'Heròdot, l'inici d'una de les narracions que s'intercalen en el relat principal de la lluita entre grecs i perses (Guerres Mèdiques). Tracta de com el rei lidi Candaules fou mort per Giges, amb la col·laboració de la seva pròpia esposa. N'adjuntam les tres versions: Pou, Despuig i Salvà, perquè es pugui seguir l'evolució del text. Hem conservat la grafia i la puntuació dels originals, així com el subratllat que per a Pou i Despuig indica estil directe.

1. Manuscrit de Pou

VIII. (a)²¹ El bueno de CANDUALES estaba enamorado de su esposa, y tan prendado de ella, que se imaginaba tener la muger mas hermosa del mundo. Poseido de esta idea tomó una impertinente resolucion. Tenia entre sus alabarderos un privado de toda su satisfaccion, llamado GYGES hijo de DÁSCYLO, con quien solía comunicar los negocios mas serios del estado; y muy de proposito se le puso un día á encarecer, y levantar hasta las estrellas la belleza extremada de su muger. Y no pasó mucho tiempo, sin que el apasionado CANDUALES, (como que estaba de Dios su fatal ruina) hablara otra vez así a su valido GYGES: (a)²² Tu amigo, á lo que voy viendo, no quedas persuadido, por mas que yo te lo pondere, de quan hermosa es mi muger. Yo ya lo veo, que entre los hombres menor fe se da á los oídos, que credito a los mismos ojos. Buen remedio; que yo lo haré de modo, que ella, tal y tan bella como Dios la hizo, se presente á tu vista.

Al oir esto GYGES levanta la voz en grito: Señor, le dice, que discurso es ese tan poco sano, ó tan menguado? Haveis vos de querer, y de mandarme ahora, que yo ponga así los ojos en mi soberana? No Señor: que muger que se despoja una vez de su vestido, se despoja con él de su recato, y honor. [...]

IX. (a)²³ Con tales razones se resistia GYGES horrorizado del mal suceso, que la cosa le pudiera acarrear; pero CANDUALES así le replicaba: Ea buen animo, amigo, no hayas miedo de nadie; no de mí cierto, como que quiera yo hacer prueba de tu fee, y buena correspondencia; no de mi muger, no sea que de su parte se te dé algo que llorar. Todo á mi cuenta corre, y nada hay que temer; que yo la urdiré de modo, que ni menos la reyna pueda sospechar, haber sido vista por tí. Sabes como? Te llevare yo mismo al quarto, en que dormimos: allí te ocultaré detras de la puerta, abierta como estará. No bien habré yo entrado, quando alli esté ya mi muger, para venirse con migo á la cama. Al entrar de la puerta hay una alta silla, donde al irse desnudando, irá ella poniendo uno por uno todos sus vestidos, dandote en tanto lugar, á que tu te la mires muy de espacio, y á todo tu placer. Luego que

²¹ (a)Cap. VIII. CANDUALES el ultimo de los HERACLIDAS en el año del mundo tres mil ducientos cuarenta y seis. Nota VIª.

²² (a) Esta narracion de HERODOTO, por mas amigo que parezca de cuentos, y rodeos, no lleva traza de ser tan fabulosa, como la que PLATON nos dió del pastor GYGES en el libro segundo de Republica tom. II, pag. 359 de la edicion de HENR. STEPHANO 1758; mayormente concordando ARCHILOCHÓ PARIO poeta muy antiguo con HERODOTO en lo sustancial de el suceso.

²³ Cap. IX. CANDUALES obliga, a que GYGES mire a su muger desnuda.

ella desde su asiento, volviéndote las espaldas, se me venga á la cama, allí tu á espaldas vueltas te escaparás al escondite, sin que ella te vea salir por la puerta á fuera.

X. (b)²⁴ Viendo pues GYGES, que ya no podía huir el precepto, se mostró pronto á obedecer. Quando á CANDUALES le parece ya hora de irse a dormir, lleva con sigo á GYGES á su mismo cuarto; y bien presto comparece allí la muger. GYGES, al tiempo que ella entra, y quando va despues despacio dexando allí sus vestidos, se la está contemplando. Ella al cabo vueltas las espaldas se encamina hacia la cama, y se sale á fuera GYGES, pero no tan á hurto, que ella no le eche de ver. Lo bueno es, que al punto le viene á la muger, que era aquella alguna treta de su marido; con lo qual no levanta la voz, como avergonzada, antes hace como que no repara en ello; pero sí se resuelve (a)²⁵ desde aquel punto mismo á vengar la impertinencia indecente de su CANDUALES; pues no digo entre los LYDIOS, sino entre todos los BARBAROS se tiene por grande infamia, el que algun hombre, no que una dama, se dexé ver desnudo.

2. Correcció de Joan Despuig

VIII. Este (c)²⁶ principe estaba tan enamorado y prendado de su esposa, que se imaginaba tener la muger mas hermosa del mundo. Poseido de esta idea tomó una impertinente resolucion. Tenia entre sus alabarderos un privado de toda su satisfaccion llamado Gyges, hijo de Dáscylo con quien solia comunicar los negocios mas serios del estado. Pusosele un dia a encarecer y levantar hasta las nubes la belleza extremada de su muger, y no pasó mucho tiempo sin que el apasionado Candaules (como que estaba de Dios su fatal ruina) hablase otra vez a su valido Gyges: (a)²⁷ Tu, Amigo, a lo que voi viendo no quedas persuadido por mas que yo te lo pondero, de quan hermosa es mi muger. Bien veo que entre los hombres menor fè se da a los oidos, que credito a los mismos ojos. Buen remedio; pues yo lo haré de modo, que ella tal y tan bella como Dios la hizo se presente a tu vista. Al oír esto Gyges levanta la voz en grito: ¿Señor, le dice, que discurso es ese tan poco sano y tan menguado?; ¿Habeis vos de querer y de mandarme ahora que yo ponga así los ojos en mi soberana? No Señor: que muger que se despoja una vez de su vestido, se despoja con él de su recato y honor. [...]

IX. Con tales razones se resistia Gyges, horrorizado del mal suceso que la cosa le pudiera acarrear; pero Candaules así le replicaba: Ea buen animo, Amigo, no hayas miedo de nadie; no de mí, como que quiera hacer prueba de tu fidelidad y buena correspondencia;

²⁴ (b) GYGES es visto de la muger de CANDUALES al mirarla furtivamente.

²⁵ Sin incurrir la nota de malicioso, no pudiera una sospechar, que este silencio estudiado de la muger, nacia de la sobrada confianza, que ella hacia de GYGES, á la qual PLATON llamó adulterio?

²⁶ (c) Candaules el ultimo de los Heraclidas en el año del mundo 3246. Nota VI.

²⁷ (a) Esta narracion de Herodoto por muy amigo que parezca de cuentos y rodeos, no lleva traza de ser tan fabulosa, como la que Platon nos dio del pastor Gyges en el libro segundo De Republica Tom. 2º pag. 359 de la Edicion de Hen. Stephano 1578; mayormente concordando Archiloco Pario, poeta mui antiguo, con Herodoto en lo substancial del suceso.

no de mi muger no sea que de su parte te dé algo que sentir. Todo corre por mi cuenta, y nada hay que temer: que yo lo dispondré de modo, que ni aun la Reyna podrá sospechar que la hayas visto. ¿Sabes como? Yo te llevaré al quarto en que dormimos: allí te ocultaré detras de la puerta que quedará abierta. Apenas habré entrado, quando entrará tambien mi muger para venirse conmigo a la cama. Al lado de la puerta hay una silla alta, donde al irse desnudando pondrá ella uno por uno todos sus vestidos, dandote lugar entretanto, para que la mires mui despacio y a todo tu placer. Luego que desde su asiento, volviendote las espaldas se encamine a la cama, entonces te escaparás al escondite sin que ella te vea salir.

X. Viendo pues Gyges que no podia huir el precepto, se mostró pronto a obedecer. Quando a Candaules le parece hora de irse a dormir lleva consigo a Gyges a su mismo quarto, y luego comparece alli su muger. Mientras que ella entra, y quando se está desnudando la contempla Gyges, hasta que ella vueltas las espaldas se encamina a la cama, y entonces sale Gyges; pero no con tanto disimulo que ella no lo eche de ver. Vinole luego al pensamiento a la muger, que aquella era alguna treta de su marido, y por esto no levanta la voz como avergonzada; antes bien hace como que no repara en ello; pero sí se resuelve desde aquel mismo punto a vengar la impertinencia indecente de Candaules; pues no solo entre los Lydios, sinó tambien entre todos los barbaros se tiene por grande infamia aun entre los hombres el dexarse ver desnudos.

3. Correcció del bisbe Salvà (edició de 1846)

VIII. Este monarca perdió la corona y la vida por un capricho singular. Enamorado sobre manera de su esposa, y creyendo poseer la muger mas hermosa del mundo, tomó una resolucio n á la verdad bien impertinente. Tenia entre sus guardias un privado de toda su confianza, llamado Gyges, hijo de Dáscylo, con quien solia comunicar los negocios mas sérios de estado. Un dia muy de propósito se puso á encarecerle y levantar hasta las estrellas la belleza estremada de su muger; y no pasó mucho tiempo sin que el apasionado Candaules (como que estaba decretada por el cielo su fatal ruina) hablase otra vez á Gyges en estos términos (1)²⁸: “Veo amigo, que por mas que te lo pondero, no quedas bien persuadido de cuán hermosa es mi muger, y conozco que entre los hombres se da menos crédito á los oidos que á los ojos. Pues bien; yo haré de modo que ella se presente á tu vista con todas sus gracias tal como Dios la hizo.”

Al oir esto Gyges, esclama lleno de sorpresa: “qué discurso, Señor, es este, tan poco cuerdo y tan desacertado? ¿me mandareis por ventura que ponga los ojos en mi soberana? No, señor; que la muger que se despoja una vez de su vestido, se despoja con él de su recato y de su honor. [...]

IX. Con tales expresiones se resistia Gyges horrorizado de las consecuencias que el asunto pudiera tener; pero Candaules replicóle asi: “Animate, amigo; y de nadie tengas recelo. No imagines que yo trate de hacer prueba de tu fidelidad y buena correspondencia,

²⁸ (1) Esta narracion de Herodoto, por mas amigo que parezca de cuentos y rodeos, no tiene traza de ser tan fabulosa como la que Platon nos dio del pastor Gyges en el lib. 2º de *república*; mayormente concordando Archilochos Pario, poeta muy antiguo, con Herodoto en lo sustancial del suceso.

ni tampoco temas que mi muger pueda causarte daño alguno, porque yo lo dispondré todo de manera que ni aun sospeche haber sido vista por ti. Yo mismo te llevaré al cuarto en que dormimos, te ocultaré detrás de la puerta, que estará abierta. No tardará mi muger en venir á desnudarse, y en una gran silla, que hay inmediata á la puerta, irá poniendo uno por uno sus vestidos, dándote entre tanto lugar para que la mires muy despacio y á toda tu satisfaccion. Luego que ella desde su asiento volviéndote las espaldas, se venga conmigo á la cama, podrás tu escaparte silenciosamente y sin que te vea salir.”

X. Viendo, pues, Gyges que ya no podia huir del precepto, se mostró pronto á obedecer. Cuando Candaules juzga que ya es hora de irse á dormir, lleva consigo á Gyges á su mismo cuarto, y bien presto comparece la reina. Gyges al tiempo que ella entra y cuando va despues dejando despacio sus vestidos, la contempla y la admira, hasta que vueltas las espaldas se dirige hácia la cama. Entonces se sale fuera, pero no tan á escondidas que ella no le eche de ver. Instruida de lo ejecutado por su marido, reprime la voz sin mostrarse avergonzada, y hace como que no repara en ello (1)²⁹; pero se resuelve desde el momento mismo á vengarse de Candaules, porque no solamente entre los lydios, sino entre casi todos los bárbaros, se tiene por grande infamia el que un hombre se deje ver desnudo, quanto mas una muger.

²⁹ (1) Sin incurrir en la nota de malicioso, ¿ no pudiera sospechar uno, que este silencio estudiado de la muger, nacia de la sobrada confianza que hacia de Gyges, confianza que Platon llamó adulterio?